

De dynamiek van het gregoriaans

Een onderzoeksperspectief*

Martin J.M. Hoondert & Paul Post

1. Inleiding en opzet

In het boek *Musiek tussen hemel en aarde* uit 1985 gaf Helène Nolthenius een pessimistische visie op de toekomst van het gregoriaans na het Tweede Vaticaans Concilie:

Het Gregoriaans heeft in de meeste kerken afgedaan. Het liet weinig hartzeer achter, want zijn schoonheid was verroest. [...] Een stroming, die althans in Nederland overheerst, heeft gekozen voor een actief getuigen van geloof waarin voor het passief ervaren van schoonheid weinig plaats meer is. [...] Het ziet er naar uit dat van het Gregoriaans als kerkzang de laatste galmen wegsterven.¹

Op de drempel van het nieuwe millennium lijkt het pessimisme van Nolthenius ongegrond. Het gregoriaans klinkt, nog steeds of opnieuw, op vele plaatsen, zowel binnen als buiten de kerk. Het lijkt erop dat het liturgisch repertoire van het gregoriaans na het Tweede Vaticaans Concilie is uitgewaaierd in verschillende richtingen. Niet alleen in de liturgie, maar ook in de concertzaal en op cd is het gregoriaans te beluisteren. Het gregoriaans is in heel verschillende contexten terechtgekomen en toegeëigend.

De zogenoemde toe-eigening van het gregoriaans in verschillende contexten is het onderwerp van dit artikel. De blik wordt daarbij beperkt tot de situatie in Nederland vanaf het herstel van de bisschoppelijk hiërarchie in 1853. De probleemstelling die hierbij centraal staat, kan als volgt geformuleerd worden: Hoe ontwikkelde zich het gregoriaans in Nederland vanaf 1853? In de periode 1853-1960 was het gregoriaans nauw verbonden met de context van katholieke herstel- of restauratiebewegingen, zoals het herstel van het katholieke leven in Nederland en de Liturgische Beweging. Na 1960 zijn er de verschillende contexten van liturgie en kerk, en de algemeen religieuze en profane contexten. Vanuit een brede, contextuele benadering wordt gepoogd de ontwikkeling van het gregoriaans in beeld te krijgen. Met behulp van cultuurwetenschappelijke inzichten zal deze ontwikkeling geanalyseerd en getypeerd worden. Ook wordt

* De achtergrond van dit artikel wordt gevormd door een doctoraalscriptie (M.J.M. HOONDELT: *De restauratie van het gregoriaans: toeëigening van een traditie in Nederland, 1903-1930* (Tilburg 1998) (= doctoraalscriptie Theologische Faculteit Tilburg)) en een onderzoeksvoorstel voor een dissertatie.

¹ H. NOLTHENIUS: *Musiek tussen hemel en aarde. De wereld van het Gregoriaans* (Amsterdam 1985) 10.

gepoogd de geanalyseerde ontwikkeling te evalueren in het licht van het voortdurende proces van liturgische inculturatie.

Deze contextuele en cultuurwetenschappelijk benadering van liturgische muziek wint de laatste tijd terrein. In oktober 1998 sprak A.C. Vernooij bij de aanvaarding van zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar Liturgische Muziek aan de Theologische Faculteit Tilburg een rede uit onder de titel 'Muziek als liturgisch teken'.² Naast de veranderende positie van muziek in de liturgie kwam de plaats van muziek in de huidige cultuur ter sprake. Centraal in de rede stond de vraag naar de betekenis van de muziek die we zingen of beluisteren. Hoe hangen menselijk gedrag en muziek samen? Tastenderwijs probeerde Vernooij de contouren van een 'antropologie van de muziek' te verwoorden. Muziek krijgt betekenis doordat mensen haar toe-eigenen.³ In dit artikel wordt deze benadering theoretisch onderbouwd en uitgewerkt, en toegepast op het gregoriaans. Ten eerste zal het object van onderzoek beschreven worden (§ 2). Vervolgens zal uitvoerig ingegaan worden op de theoretische perspectieven en parameters van het onderzoek (§ 3). Na dit theoretische deel zal een beeld worden opgeroepen van de verschillende contexten, zowel diachroon als synchroon, waarin het gregoriaans is toegeëigend (§ 4). Tot slot wordt aangegeven welke bronnen zich lenen voor de beschrijving en analyse van de onderscheiden contexten (§ 5).

2. Object

Het gregoriaans, het eenstemmige gezang van het Westerse christendom, ontstond in de vroege Middeleeuwen. Het ontwikkelde zich in en parallel aan de liturgie, vanuit het eenvoudig reciteren van liturgische teksten tot de rijk uitgewerkte melodien zoals die schriftelijk werden vastgelegd vanaf ongeveer de tiende eeuw. De geschiedenis van kerk en liturgie laat zien dat het gregoriaans op verschillende wijzen in verschillende contexten heeft gefunctioneerd en is toegeëigend. Afhankelijk van de kerkelijke, liturgische en kerkmuzikale context veranderde de positie van het gregoriaans, zowel op het niveau van de officiële richtlijnen als in de praktijk van liturgie en kerkmuziek. Op het niveau van de officiële richtlijnen werd voortdurend de bijzondere positie van het gregoriaans als de liturgische muziek bij uitstek beklemtoond, zij het dat de nadruk waarmee dit gebeurde en de ruimte die daarnaast geboden werd aan andere vormen van kerkmuziek niet altijd gelijk waren. In de praktijk van liturgie en kerkmuziek moest het gregoriaans wedijveren met andere vormen van kerkmuziek. Waar het gregoriaans niet meer voldeed aan de religieuze, culturele of sociale behoeften, werd het aangepast of vervangen. Zo bloeide vanaf de tiende eeuw de meerstemmigheid op om tegemoet te komen

² A.C. VERNOOIJ: *Muziek als liturgisch teken* (= Liturgie in perspectief 10) (Baarn 1998).

³ VERNOOIJ: *Muziek als liturgisch teken* 24-26.

aan de tendens van solemnisering en clericalisering van de liturgie. Aanvankelijk sloot deze meerstemmigheid aan bij de voorgegeven gregoriaanse melodieën. Later ging zij meer een eigen leven leiden en verdween de band met het gregoriaans.⁴ Terwijl de liturgie en de kerkmuziek steeds meer het werk werden van clerici en professionele musici, zocht het volk naar middelen om de eigen vroomheid uit te drukken. Zo ontstonden in de hoge en late Middeleeuwen de vele tropen en sequensen, aanpassingen van het gregoriaans aan de 'volksaard', zowel wat de melodie (meer eenvoud) als de tekst (naast het Latijn werd ook de volkstaal toegepast) betreft. In de tijd na het Concilie van Trente, werd het gregoriaans steeds meer bijzaak. Het Contrareformatorische triomfalisme was meer gediend met grootse meerstemmige missen dan met het eenvoudige gregoriaans. Overigens werd het gregoriaans in de eeuwen na Trente meerdere malen aangepast aan de smaak en de muzikale stijl van de tijd.⁵

In dit artikel staat, zoals gezegd, de ontwikkeling van het gregoriaans in Nederland centraal met betrekking tot de periode *1853 tot heden*. Door deze keuze bouwt het onderzoek voort op het werk van A. Kat⁶ en F. Jespers⁷, die de geschiedenis van de kerkmuziek in Nederland hebben beschreven vanaf de tijd van de Reformatie tot circa 1900. Een start bij het jaartal 1853, dat in zichzelf niet expliciet verbonden is met de geschiedenis van het gregoriaans, wordt gerechtvaardigd door de brede, contextuele benadering waarop in dit project de nadruk wordt gelegd.

3. Theoretische perspectieven en parameters

Het onderzoek wordt gedragen door drie samenhangende en interacterende perspectieven die vanuit de cultuurwetenschappen zijn aangedragen, namelijk: een brede, contextuele benadering, het samenspel van benoeming en toe-eigening, en het vraagstuk van de (liturgische) inculturatie. Nauw verbonden met het object van onderzoek en de drie genoemde perspectieven is een tweetal themavelden of parameters, te weten: de omgang met traditie en verleden, en

⁴ W. APEL: *The Notation of Polyphonic Music 900-1600* (Cambridge 1953). H.M. BROWN: *Music in the Renaissance* (Englewood Cliffs 1976). R.H. HOPPIN: *Medieval Music* (New York/London 1978); W. ELDERS: *Componisten van de Lage Landen* (Utrecht/Antwerpen 1985).

⁵ A. KURRIS: Meerstemmige Latijnse katholieke kerkmuziek, in S. GROOT (red.): *De lof Gods geef ik stem. Inzichten en achtergronden van de vocale muziek in de rooms-katholieke eredienst* (Baarn 1993) 119-184; J. VALKESTIJN: Het gregoriaans, in GROOT: *De lof Gods* 37-88.

⁶ A.I.M. KAT: *De geschiedenis der kerkmuziek in de Nederlanden sedert de Hervorming* (Hilversum 1939).

⁷ F. JESPER: "Het loflyke werk der Engelen". *De katholieke kerkmuziek in Noord-Brabant van het einde der zeventiende tot het einde der negentiende eeuw* (= Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 78) (Tilburg 1988).

het vinden of versterken van (groeps-)identiteit. Hieronder worden de perspectieven en parameters geschetst.

3.1. Impulsen vanuit de cultuurwetenschappen

Om de ontwikkeling van het gregoriaans in Nederland vanaf 1853 tot heden te kunnen beschrijven, analyseren en evalueren is een brede, cultuurwetenschappelijke benadering nodig. De beschrijving en analyse, waarbij de blik zich niet beperkt tot kerk, klooster en parochie, maar daarbuiten ook oog heeft voor algemeen religieuze en profane contexten, nemen een belangrijke plaats in. Dit sluit aan bij belangrijke impulsen die al langer uitgaan van cultuurwetenschappen in de richting van de liturgiewetenschap. Steeds vaker verkent men na een dominerende institutionele benadering een andere weg: niet een religieuze institutie is het startpunt, maar eerder een algemeen sociale of rituele categorie die eerst breed en descriptief tegemoet wordt getreden.⁸ Binnen die brede culturele en maatschappelijke context wordt dan (het eigene van) de religieuze factor in beeld gebracht. Deze benadering vergt naast nieuwe vragen en nieuwe thema's vooral nieuwe bronnen, en nieuwe onderzoeksmethoden en -technieken. In dit verband wordt graag gesproken van 'sporen'. Behalve sporen van elites zoekt men ook naar die van *silent groups*. Van belang is nu te zien hoe bij deze nieuwe benadering vooral ook rituelen en *artes* in het vizier komen. Onderzoekers die met deze nieuwe agenda werken, ontdekken hoe ze juist via rituele en 'artistieke' repertoires slagvaardig en diep kunnen doordringen in het complexe netwerk van een cultuur. Vanuit dit perspectief wordt het gregoriaans niet beschouwd als een exclusief kerkelijk, liturgisch object, maar verbreed tot een cultureel object.

De beschrijving en analyse van de ontwikkeling van het gregoriaans in Nederland vanaf 1853 zijn steeds gericht op de dynamiek van cultus en cultuur en op contextwisselingen. Het functioneren van het gregoriaans wordt in dat verband niet alleen gezien op het niveau van benoeming door kerk en wetenschap, maar tracht ook de gezongen praktijk, de beleving en receptie in koren en parochies en vooral het proces van toe-eigening en betekenisverlening in beeld te krijgen. Hiermee sluit het onderzoek aan bij ontwikkelingen binnen

⁸ J. ART: Possibilities and Difficulties in studying the place of Religion in everyday Life in the 19th and early 20th century, in L. LAEYENDECKER, J. JANSMA en C. VERHAAR (red.), *Experiences and Explanations. Historical and sociological essays on Religion in everyday Life* (Leeuwarden 1990) 103-116. W. FRIJHOFF: Van "histoire de l'Église" naar "histoire religieuse". De invloed van de "Annales"-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland, in *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis* 61,2 (1981) 113-153. IDEM: Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving, in *Trajecta* 6 (1997) 99-118. IDEM: *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998) (= intreerede juni 1998, VU Amsterdam).

de geschiedwetenschap⁹, die binnen de theologie, en in het bijzonder binnen de liturgiewetenschap, niet onopgemerkt zijn gebleven.¹⁰ Het hier bedoelde onderzoeksperspectief is via Chartier¹¹ terug te voeren op de jezuïet De Certeau.¹² In een overzichtsartikel in *Trajecta*¹³ van de hand van Frijhoff werd benadrukt hoe de benadering van benoeming en toe-eigening met name geschikt is voor onderzoek naar religieuze en liturgische cultuur. Uitgangspunt van dit belangrijke en innovatieve perspectief is dat het zich niet alleen en primair richt op het proces van 'benoeming', dat wil zeggen: hoe van buiten cultuur en cultuurelementen worden benoemd, maar zich ook richt op de specifieke manier van omgaan met cultuur die in de sociale groep of gemeenschap zelf ligt ingebed (toe-eigening). Het onderzoeksaccent wordt verplaatst: van top-down naar bottom-up waarbij de gemeenschap de centrale locus is waar cultuur vorm krijgt. In plaats van een eenzijdig accent op de benoeming door bijvoorbeeld wetenschap en (kerkelijke) overheden is het accent verlegd naar het brede proces van productie, distributie en consumptie van cultuur, van voorgeschreven orde naar geleefde, gevierde, gezongen praktijk.

Deze verschuiving van aandacht in het onderzoek is anders en meer dan aandacht voor de receptie-zijde. Naast de al genoemde contextuele verbreding, betekent dit nieuwe onderzoeksperspectief dat gregoriaans niet alleen beschouwd wordt als gezangboek en onderwerp van wetenschappelijk onderzoek, van kerkelijke richtlijnen en instructies, maar vooral ook als betekenisdrager in een proces van zinging en betekenisverlening waarmee

⁹ FRIJHOFF: Van "histoire de l'Église"; IDEM: Toeëigening; IDEM: *Heiligen, idolen*; M. MONTEIRO, G. ROOIJAKKERS en J. ROSENDAAAL (red.): *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993); G. ROOIJAKKERS: *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994); J. VOS: Historische antropologie. Een plaatsbepaling, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 20 (1994) 77-98; P. POST: Het verleden in het spel? Volksreligieuze rituelen tussen cultus en cultuur, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 7 (1991) 79-124; IDEM (samenstelling): Liturgische bewegingen en feestcultuur. Een Landelijk Liturgiewetenschappelijk Onderzoeksprogramma, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 21-55; IDEM: Religious popular culture and liturgy: an illustrated argument for an approach, in *Questions liturgiques / Studies in liturgy* 79 (1998) 14-59; IDEM: De synthese in de huidige liturgiewetenschap. Proeve van positionering van 'De weg van de liturgie', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 14 (1998) 141-172.

¹⁰ G. LUKKEN: *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie* (Hilversum 1986²); P. POST: Traditie gebruiken. Sint Hubertus in Muiderberg, in M. VAN UDEN e.a. (red.): *Bij geloof. Over bedevaarten en andere uitingen van volksreligiositeit* (= UTP-Katernen 11) (Hilversum 1991) 191-208; IDEM: Zeven notities over rituele verandering, traditie en (vergelijkende) liturgiewetenschap, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 1-30; IDEM: Religious popular culture.

¹¹ R. CHARTIER: *Cultural history between practices and representations* (Cambridge 1988).

¹² M. De CERTEAU: *The practice of everyday life* (Berkeley/Los Angeles 1984).

¹³ FRIJHOFF: Toeëigening.

groepen of individuen aangereikt liturgisch repertoire beleven en invullen. Daarbij zal steeds van binnen-uit in onderscheiden contexten onderzocht worden welke elementen in het toe-eigeningsproces een rol spelen (creëren van tradities, van identiteiten, groepsculturen e.d.).

De benadering met het accent op een brede contextuele insteek en op de dynamiek van benoeming en toe-eigening, kreeg in de Nederlandse liturgiewetenschap tamelijk snel een vooraanstaande plek. De nieuwe benadering sloot immers nauw aan bij de centrale en algemene aandacht in de liturgiewetenschap voor het inculturatievraagstuk. Vanuit christelijk liturgisch perspectief gaat het steeds om een dubbele beweging: het betreft de nieuwe vormgeving van christelijk geloven, leven en vieren vanuit de eigen omringende ritualiteit en cultuur enerzijds, maar ook de transformatie van de eigen ritualiteit en cultuur vanuit het evangelie anderzijds. Vanaf het midden van de jaren tachtig tot op heden is binnen de liturgiewetenschap met vrucht volgens deze lijn van onderzoek gewerkt.¹⁴ Gewezen kan bijvoorbeeld worden op de feestbundel voor Herman Wegman uit 1990¹⁵, het werk van Herman Wegman¹⁶ en Gerard Lukken¹⁷ alsook het lopende landelijke onderzoekprogramma met als bindend thema liturgische bewegingen en feestcultuur.¹⁸ De vraag naar inculturatie is weer nauw verbonden met de vraag naar de identiteit van christelijke ritualiteit. Gezocht wordt steeds naar connecties tussen christelijke ritualiteit en de algemene ritualiteit in de cultuur. Dit kan alleen gebeuren na een zorgvuldige diagnose van deze cultuur en ritualiteit. Die connecties kunnen behalve uit aansluiting, aanpassing, ontlening, symbiose en integratie ook bestaan uit contrast en tegenspraak.¹⁹

¹⁴ G. LUKKEN: *Inculturatie en de toekomst van de liturgie* (= Liturgie in perspectief 3) (Heeswijk-Dinther 1994); IDEM: *Inculturatie en liturgie. Theorie en praktijk*, in J. LAMBERTS (red.): *Liturgie en inculturatie* (= Nikè-reeks 37) (Leuven/Amersfoort 1996). 15-56; Literatuuropgave in: P. POST: *Een ander huis. Kerkarchitectuur na 2000* (= Liturgie in perspectief 7) (Baarn 1997) sub 4 p. 99.

¹⁵ C. CASPERS & M. SCHNEIDERS (red.): *Omnes circumstantes. Contributions towards a history of the role of the people in the liturgy* (Kampen 1990).

¹⁶ Bibliografie in: CASPERS & SCHNEIDERS: *Omnes circumstantes*. Aanvulling in: G. ROUWHORST, M. SCHNEIDERS & C. CASPERS: Bibliografie van de publicaties van Herman A.J. Wegman 1990-1995, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997) 213-218. Zie ook: G. ROUWHORST: Herman Wegman. Een terugblik op zijn leven en werk, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 6-20; H. WEGMAN: *Voor de lange duur. Bijdragen over liturgie en spiritualiteit* (Baarn 1999) 7-16.

¹⁷ Bibliografie in: G. LUKKEN: *Per visibilia ad invisibilia. Anthropological, theological and semiotic studies on the liturgy and the sacraments* (ed. by L. VAN TONGEREN en C. CASPERS) (= Liturgie condenda 2) (Kampen 1994).

¹⁸ POST: Liturgische bewegingen.

¹⁹ Zie voor een eerste aanzet tot onderzoek van revitaliserende bewegingen in de marge van kerk en parochie vanuit het perspectief van inculturatie: P. POST, J. PIEPER en R. NAUTA: Om de parochie: het inculturende perspectief van rituele marginaliteit. Ver-

Lukken heeft erop gewezen dat het ritueel, waaronder de liturgie en de liturgische muziek, niet anders bestudeerd kan worden dan als geïncultureerd object. Tegelijk merkt hij op dat het onmogelijk is het ritueel in zijn volledige, integrale context te bestuderen. Afbaking is nodig; aangegeven moet worden welke elementen van de omringende cultuur in ogenschouw genomen worden in relatie tot het te bestuderen ritueel. Om toevalligheden te voorkomen moeten de grenzen van de context aangegeven worden.²⁰

3.2. Traditie en omgang met het verleden, groeps cultuur en identiteit

Een zeer belangrijke component van het bovengeschetste samenspel van benoeming en toe-eigening was het inzicht dat niet langer continuïteit van cultuur uitgangspunt was, maar dynamiek en ontwikkeling, of ook: contingentie. In menig opzicht vielen de maskers van eeuwenoude tradities af. Eens te meer werd duidelijk hoe vele veronderstelde continuïteitsthesen constructen waren en hoe deze gecreëerde 'tradities' weer verbonden waren met (belangen van) groeps culturen.

De Engelse historicus E. Hobsbawm heeft een belangrijke rol gespeeld in de theorievorming inzake omgang met het verleden. Van hem is het veel gebruikte concept *invention of tradition*. Ook in de liturgiewetenschap in Nederland werden de inzichten van Hobsbawm toegepast.²¹ Hobsbawm bracht in 1983 samen met T. Ranger een bundel uit onder de titel *The Invention of Tradition*.²² Deze bundel was het resultaat van een symposium dat het tijdschrift *Past and Present* organiseerde. Hobsbawm schreef de inleiding, waarin hij het concept *invention of tradition* introduceerde, en een artikel over *Mass-Producing Traditions* in Europa in de periode 1870-1914.

Hobsbawm noemt *invented traditions* in de inleiding "responses to novel situations which take the form of reference to old situations."²³ Kenmerkend

kenning van een onderzoeksperspectief, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 14 (1998) 113-140.

²⁰ G. LUKKEN: Liturgiewetenschappelijk onderzoek in culturele context. Methodische verhelderingen en vragen, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997) 135-148.

²¹ P. POST: De creatie van traditie volgens Eric Hobsbawm, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 11 (1995) 77-101; IDEM: 'God kijkt niet op een vierkante meter...' of Hobsbawm herlezen..., in C. v.d. Borgt e.a. (red.): *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 175-200; IDEM: Rituals and the function of the past: rereading Eric Hobsbawm, in *Journal of ritual studies* 10/2 (1996 [1998]) 85-107; IDEM: The creation of tradition: rereading and reading beyond Hobsbawm, in J.W. VAN HENTEN en A. HOUTEPEN (eds.): *Religious identity and the invention of tradition* (= Proceedings of the 1st Noster International Congress, Soesterberg jan. 4, 1999. Series: Studies in Theology and Religion) (in druk).

²² E. HOBSBAWM en T. RANGER (eds.): *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

²³ HOBSBAWM en RANGER: *The invention* 2.

voor *invented traditions* is de “break in continuity”²⁴. Er is de suggestie van continuïteit, maar deze continuïteit is er niet. Hiermee zet Hobsbawm zijn concept af tegen het taai voortbestaan van tradities. *Invented traditions* doen zich voor in een breuksituatie, een vacuüm waarin iets nieuws gecreëerd wordt. Om dit duidelijk te maken gebruikt Hobsbawm termen als *invention*, creatie, innovatie en constructie door elkaar. Waar het hem om gaat, is dat er iets nieuws ontstaat. “Where the old ways are alive, traditions need be neither revived nor invented.”²⁵

In de omgang met het concept van Hobsbawm door wetenschappers uit verschillende disciplines is een verschuiving waar te nemen. Veel onderzoekers die gebruik maakten (en maken?) van de term *invention of tradition* legden de nadruk op *invention*, op het onderscheiden van echte en onechte tradities. Minder aandacht was er voor de functie van *invented traditions*. Door herlezing van Hobsbawm konden zijn inzichten bevrijd worden van de connotaties (ontmaskering van) mythevorming en manipulatie.

Hobsbawm plaatst het proces van *inventing traditions* in het kader van ritualisering. Voor een goed verstaan van dit begrip kunnen we terecht bij de zogenoemde *ritual studies*. Het boek *Ritual theory, ritual practice* van C. Bell²⁶ vormt hierin een goede inleiding. In de *ritual studies* wordt het ritueel geplaatst in een breed cultuurwetenschappelijk kader. Bell geeft in het tweede deel van haar boek het ritueel een plaats binnen sociale activiteiten in het algemeen. Binnen deze sociale activiteiten hebben sommige activiteiten een geprivilegieerde status. De strategieën waarmee deze status wordt bereikt, noemt Bell ‘ritualisering’:

Ritualization is a matter of various culturally specific strategies for setting some activities off from others, for creating and privileging a qualitative distinction between the ‘sacred’ and the ‘profane’, and for ascribing such distinctions to realities thought to transcend the powers of human actors.²⁷

Het effect van ritualisering is dus differentiatie, *privileged contrast*. Juist hierin hangen ritualisering en constructie of *invention* van traditie samen. Ook de constructie van traditie leidt tot differentiatie: “a set of distinctions, seen as rooted in the past, which differentiates this group from other groups.”²⁸

Differentiatie, op grond van een gedeeld verleden, leidt tot groepsidentiteit. Hobsbawm laat via diverse casussen zien hoe in wisselende historische contexten met behulp van rituelen een soort van gelegitimeerde continuïteit met het verleden wordt geschapen om *tradition* als *fixed* te ervaren. Het is juist deze gesuggereerde continuïteit en onveranderlijkheid van de traditie waaraan

²⁴ HOBSBAWM en RANGER: *The invention* 7.

²⁵ HOBSBAWM en RANGER: *The invention* 8.

²⁶ C. BELL: *Ritual theory, ritual practice* (New York/Oxford 1992).

²⁷ BELL: *Ritual theory* 13.

²⁸ BELL: *Ritual theory* 121.

identiteit ontleend wordt. De identiteit wordt gecreëerd door zich collectieve beelden van het verleden toe te eigenen en aldus het zogenoemde 'gezaghebbende precedent' te construeren. Hobsbawm wijst erop dat dit proces van *inventing traditions* zich vooral voordoet in gemeenschappen waar de sociale structuren zwak of verdwenen zijn.²⁹ Juist in deze context van instabiliteit en verandering ontstaat behoefte aan continuïteit, aan een traditie die de actualiteit verbindt met het verleden en daardoor identiteit, richting en houvast biedt. Het is de opdracht van de cultuurwetenschapper om het rituele veranderingsproces via omgaan met het verleden te ontdekken en te reconstrueren, maar ook om te trachten dat proces te begrijpen in termen van veranderende contexten, dat wil zeggen: te begrijpen waarom behoeften opkwamen en -komen en welke patronen daarbij in het spel zijn.³⁰

In een artikel in het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* uit 1991 spreekt Frijhoff van 'omgang met het verleden'.³¹ Hiermee zijn we de terminologie van Hobsbawm en de daarbij horende associaties voorbij. De aandacht kan nu volledig gericht worden op de functie van het verleden voor het heden. Frijhoff onderscheidt drie verschillende wijzen van omgang met het verleden. Ten eerste kan het verleden ervaren worden als tijd die onherroepelijk voorbij is. Het verleden in deze betekenis roept een totaal andere wereld op, die geen zin heeft voor het heden. Een tweede wijze van omgang met het verleden ziet dit verleden als traditie, een collectieve ervaringswereld, een geheel van ervaringen die onze voorgangers en wijzelf verzameld hebben en tot een min of meer leefbare, werkbare, bruikbare reisbagage hebben omgewerkt. Een derde wijze van omgaan met het verleden is er op uit de actualiteit, het heden, te benadrukken. Het verleden verwijst dan naar datgene wat niet meer relevant is voor het heden, maar wat wel als zinvol wordt ervaren. Deze omgang met het verleden is een manier om door afbakening van wat niet meer geldig is, te beklemtonen wat juist wel belangrijk is voor het heden.

Ook H. Wegman werkte de gelaagdheid van verleden en traditie uit.³² Wegman heeft, naast de drie door Frijhoff genoemde invullingen van omgang met het verleden, een vierde. Het verleden kan ook gebruikt worden, aldus Wegman, om gedrag of opvattingen van het heden te legitimeren. Men suggereert continuïteit in de leerstellingen of leefpatronen en bepaalt aan de hand daarvan wat legitiem is. Deze continuïteit is er echter niet. Het betreft hier een revitalisering van een traditie na een *break* in de tijd. Frijhoff brengt deze

²⁹ HOBBSAWM en RANGER: *The invention* 4-5.

³⁰ Zie ook: POST, Zeven notities 26.

³¹ W. FRIJHOFF: Traditie en verleden. Kritische reflecties over het gebruik van verwijzingen naar vroeger, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 7 (1991) 125-136, p. 126-127.

³² H. WEGMAN: Liturgie en lange duur, in L. VAN TONGEREN (red.), *Toekomst, toen en nu. Beschouwingen over de ontwikkeling en de voortgang van de liturgievernieuwing* (= Liturgie in perspectief 2) (Heeswijk-Dinther 1994) 11-38, p. 18-21.

vorm van gebruik van verwijzingen naar vroeger ter sprake waar hij schrijft over de kunst van geschiedschrijving:

De kunst van geschiedschrijving is, denk ik, eigenlijk niets anders dan *anamnese*: met literaire, artistieke of dramatische middelen de illusie weten te wekken dat wat door de historicus wordt opgeroepen, in 'werkelijkheid' door de lezer, luisteraar of kijker in zijn of haar persoonlijke herinnering wordt teruggeroepen. Met andere woorden, bewerkstelligen dat het tot herkenning als een persoonlijk bezit komt van dat wat aan de persoonlijke herinnering en aan het collectief geheugen was ontglipt. [...] De 'waarheid' ervan heeft naar mijn gevoel veel minder te maken met reconstructie van de geschiedenis dan met de waarheidservaring van de mens die dat verleden nu als een zinvol verleden weet te bevatten.³³

In dit kader spreekt Frijhoff van *invented traditions*. Het verleden wordt bij een zodanige constructie van traditie gebruikt als legitimatie voor actueel gedrag of actuele waarden (de door Frijhoff op de derde plaats genoemde wijze van omgaan met het verleden). Een dergelijk beroep op het verleden maakt ook, aldus Frijhoff, vorming van identiteit mogelijk. In tweede instantie kan het gevoel voor tijdsduur, dus de *anamnese*, geactiveerd worden. Door deze *anamnese* (de door Frijhoff op de tweede plaats genoemde wijze van omgaan met het verleden) wordt een continuïteit gesuggereerd die er niet is, maar die juist wel van belang is voor de vorming van identiteit. Frijhoff laat zien, aan de hand van het voorbeeld van de bedevaart naar de Heilige Stede van Hasselt in Overijssel, dat de suggestie van een continue traditie groepsidentificatie mogelijk maakt, "niet met het verleden, maar via waarden uit het verleden met een groepstaak in het heden."³⁴

Het hierboven uiteengezette onderzoeksperspectief 'omgang met het verleden' heeft ook in de liturgiewetenschap een plaats gekregen.³⁵ Vanuit een breed perspectief is gewezen op processen van historisering en musealisering van onze cultuur en de rol daarbij van rituelen. Juist bij rituelen is het verleden voortdurend in het spel. Zo is de liturgie gebonden aan schrift en traditie, die geworteld zijn in het verleden. Deze gerichtheid op het verleden komt tot uitdrukking in de belangrijke, liturgisch-theologische term *anamnese*. De *anamnese* zoals die in de liturgie een rol speelt, poogt het verleden in het heden present te stellen met het oog op de toekomst.

In de wijze waarop rituelen thans beleefd en toegeëigend worden, is een verschuiving gaande. Deze verschuiving wordt wel aangeduid als de paradox van de ritencrisis. Aan de ene kant neemt de belangstelling voor de liturgie af. Het voortdurend dalende aantal kerkgangers toont dit aan. Aan de andere kant

³³ FRIJHOFF: Traditie en verleden 132.

³⁴ FRIJHOFF: Traditie en verleden 132-134, citaat op p. 134.

³⁵ POST: Het verleden in het spel? IDEM: Zeven notities. IDEM: Volksreligieuze rituelen tussen cultus en cultuur, in M. VAN UDEN en J. PIEPER (red.): *Bedevaart als volksreligieus ritueel* (= UTP-Teksten nr. 16) (Heerlen 1991) 47-76.

neemt de belangstelling voor rituelen uit een ver of nabij verleden juist toe. Sint Maartensfeesten, palmpaasoptochten, processies en passiespelen zijn in trek. Het is deze veranderende omgang met rituelen die de vraag oproept welke functies rituelen vervullen en met welke motieven de deelnemers en toeschouwers erbij betrokken zijn. Onderzoek naar verschillende vormen van hedendaagse devotionele rituelen laat zien hoe bepaalde kenmerken of signalen wijzen op fundamentele contextwisselingen en veranderingen in ervaring en beleving. Via die signalen kan men trachten het ritueel in kwestie te plaatsen op de schaal van rituele beleving en ervaring, de denkbeeldige schaal van mythe, folklore en theater. Aan de ene kant is er de *mythische fase*, de fase van de ideale liturgie, van het mythisch, collectief vieren. Dan is er de fase van de *folklore*. Het vieren wordt dan juist meer opgevoerd, vertoond en bekeken. De collectieve mythische vorm is dan vervangen door toeschouwen. En uiteindelijk kan het geheel verstillen in het *theater* of *museum*. Er is afstand. De mis of vespers worden opgevoerd door ensembles gespecialiseerd in oude muziek, de in oorsprong liturgische viering is deel van een festival Oude Muziek.³⁶

Met betrekking tot de liturgie heeft deze contextwisseling, aangeduid met de term musealisering, voor velen al plaatsgevonden. Het is geen levende traditie meer, maar een ritueel dat wordt beleefd als verleden tijd.³⁷ Via de analyse van een veranderend omgaan met rituelen komt men aldus uit bij een veranderende omgang met traditie en verleden.

Belangrijk is de vraag hoe musealisering en historisering verklaard kunnen worden.³⁸ Mogelijke verklaringen cirkelen rondom het kernwoord 'toekomst'. Met het historiserende, musealiserende omgaan met cultuur uit het verleden, in de koestering van oude ommezingen, in het na drie jaar al traditioneel verklaren van braderieën of kerstmarkten beoogt men een traditie te stichten, een kader om die rituelen ook in de toekomst te herhalen.³⁹

³⁶ POST: Zeven notities 18-19.

³⁷ Zie ook M. HOONDEERT: Goede tijden, slechte tijden. Crisis en bloei in liturgie en kerkmuziek, in *Gregoriusblad* 123 (1999) 17-23.

³⁸ Voor musealisering en historisering, zie ook E. JONKER: De betrekkelijkheid van het moderne historisch besef, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 30-46. Jonker maakt een onderscheid tussen *past* en *history*. *Past* staat voor het betekenisvolle, mythische, zingende verleden, dat gebruikt wordt voor maatschappelijke doeleinden. *History* is de kritische, betrouwbare kennis van het verleden zoals deze gepresenteerd wordt door de moderne geschiedwetenschap. *History* is een intellectualistisch produkt van een samenleving die haar vanzelfsprekende band met het verleden (*past*) verbroken heeft. Jonker stelt terecht de vraag (p. 44) of het mythisch verleden (*past*) zich wel zomaar laat wegpoetsen. Het voorziet immers in fundamentele politieke, culturele en emotionele behoeftes.

³⁹ POST: Het verleden in het spel 111.

4. Het gregoriaans in verschillende contexten, 1853-heden

Centraal in het geschetste onderzoeksperspectief staat de beschrijving van de (wisselende) contexten waarbinnen een rituele categorie zich voordeed of zich nog steeds voordoet. Daarbij moet opgemerkt worden dat ‘context’ zowel een diachrone, temporele dimensie kent, als een rituele of culturele dimensie. Zo kan de wisseling van context zich zowel op een diachrone lijn voordoen, als synchroon. Bij elke wisseling van context ontstaat een nieuw spel van benoeming en toe-eigening. De uitdaging ligt besloten in het zoeken naar de eigen accenten die worden ingebracht door een bepaalde context.

Hieronder zal een beeld opgeroepen worden van de wisselende contexten van het gregoriaans in Nederland vanaf 1853. De periode 1853 tot heden kan in twee hoofddelen verdeeld worden. De belangrijkste cesuur ligt bij het Tweede Vaticaans Concilie. Vóór dit concilie doet het gregoriaans zich vrijwel alleen voor binnen de context van kerk en liturgie in de samenhang van katholieke herstelbewegingen en de Liturgische Beweging. Daarbuiten speelt het, naar het zich laat aanzien, nauwelijks een rol. Na het concilie waaiert het gregoriaans, zoals zo veel kerkelijke ritualiteit, uit over de sporen van kerkelijke, algemeen religieuze of profane, seculiere contexten. Dan is het gregoriaans niet alleen te horen in parochies en kloosters, maar ook bij concerten en middels geluidsdragers als muziekcassettes, lp’s en cd’s.

4.1. 1853-1903: Het tijdvak van de *Neo-Medicaea*

In het eerste tijdvak, 1853-1903, werd met name vanuit Duitsland het gregoriaans als de liturgische muziek bij uitstek gepropageerd. Deze beweging, aangeduid als het Caecilianisme, resulteerde in de uitgave van een gezangenboek dat teruggreep op het Concilie van Trente. Dit gezangenboek, de zogenoemde *Neo-Medicaea*, verscheen in 1871 en werd ook in Nederland in gebruik genomen. De uitgave van de *Neo-Medicaea* kan beschouwd worden als eerste poging om te komen tot een ‘herstel’ van het gregoriaans na een lange periode van verwaarlozing van deze muzieksoort.

4.2. 1903-1930: De *Editio Vaticana* en het werk van Solesmes

Het tweede tijdvak loopt van 1903 tot circa 1930.⁴⁰ In 1903 verscheen het motu proprio *Tra le sollecitudini* van paus Pius X. Dit document gaf een nieuwe aanzet tot het ‘herstel’ van het gregoriaans. Met name de benedictijnen van de abdij van Solesmes speelden hierbij een belangrijke rol. Op basis van wetenschappelijk onderzoek naar de oudste handschriften van het gregoriaans,

⁴⁰ HOONDEERT: De restauratie van het gregoriaans.

daterend vanaf de tiende eeuw, kwam voor het eerst een officiële uitgave (editio typica) van de gregoriaanse zangboeken tot stand, de *Editio Vaticana*. Het waren met name Dom Joseph Pothier (1835-1923) en Dom André Mocquereau (1849-1930) die deze editie verzorgden. Uit reeds verricht onderzoek is gebleken, dat het gregoriaans in deze periode onderdeel was van een specifieke omgang met het verleden, een spel waarin traditie en continuïteit werden geconstrueerd als onderdeel van wat aangeduid kan worden als een 'beschavingsoffensief'. Deze omgang met traditie en verleden was nauw verbonden met de identiteit van de rooms-katholieken als sociale groep in de Nederlandse samenleving. Dit 'beschavingsoffensief', waarin de promotie van het 'nieuwe' gregoriaans was opgenomen, wierp zijn vruchten af. In toenemende mate gingen de koren zich gedragen als verenigingen van vrome mannen die zich met ijver toedeeden op de uitvoering van het gregoriaans, compleet met toog en superplie. Was het koor in de negentiende eeuw nog meer een 'lieder-tafelvereniging', in het begin van de twintigste eeuw werden de zangers meer en meer 'geclericaliseerd' en werd de zang afgestemd op de liturgie naar Romeinse norm. Uiteraard was er ook verzet tegen het 'beschavingsoffensief'. Uit de steeds terugkerende vermaningen in het *Gregoriusblad* blijkt dat veel koren zich geen raad wisten met het 'nieuwe' gregoriaans volgens de *Editio Vaticana* en dat veel zangers liever meerstemmige missen zongen dan het gregoriaans volgens welke editie dan ook. Uit dit laatste blijkt dat er een verschil bestond tussen de wijze waarop het gregoriaans van 'bovenaf' werd voorgesteld als de liturgische muziek bij uitstek enerzijds en de wijze waarop deze muziek werd beleefd in de praktijk van liturgie en kerkmuziek anderzijds. Om het 'nieuwe' gregoriaans te legitimeren werd bij herhaling gewezen op het verleden, met name op de tijd en de persoon van Gregorius de Grote. Het gregoriaans volgens de Vaticaanse edities werd verbonden met het gezag en de verdiensten voor liturgie en kerkmuziek van deze paus. Het verleden werd zo ingezet voor het doorvoeren van een vernieuwing in het heden. Hierbij werd gebruik gemaakt van de legende dat paus Gregorius de Grote een belangrijke rol had gespeeld bij de totstandkoming van het gregoriaans. De spanning tussen traditie en vernieuwing, tussen de *Neo-Medicaea* en de *Editio Vaticana*, tussen de praktijk van de meerstemmige kerkmuziek en het gregoriaans, werd opgelost door de constructie van continuïteit. Wat in feite nieuw was, werd verbonden met en ingebed in het verleden. Daarbij speelde het zoeken van de katholieken naar een eigen identiteit een belangrijke, contextualiserende rol. Door de opkomst van de nationale staten in de negentiende eeuw kwam de loyaliteit van de katholieken aan de paus en Rome in het geding. De oplossing voor deze kwestie werd gevonden in het creëren van een boven-nationale staat met de paus aan het hoofd. Voor een goed begrip van het herstel van het gregoriaans is deze context van belang. Door de oriëntatie op Rome ontstond het verlangen naar een door Rome voorgeschreven gezangenboek. Een dergelijk gezangenboek kon de eenheid van de katholieken wereldwijd zichtbaar en hoorbaar maken. De *Editio Vaticana* kwam tegemoet aan dit verlangen naar eenheid en

was bovendien een baken in de vormgeving van een specifiek rooms-katholieke identiteit, aangezien deze editie verbonden was met het gezag van paus Gregorius de Grote.

4.3. 1930-1960: Gregoriaans of Nederlandstalig liturgisch lied?

In het derde tijdvak, circa 1930 tot 1960, staan niet zozeer de ontwikkelingen met betrekking tot het gregoriaans op de voorgrond, als wel de opkomst van het liturgische lied. Het liturgische lied was, anders dan het devotielied, specifiek voor de liturgie geschreven. Een stroming binnen de Liturgische Beweging wilde dit lied promoten. Hierdoor ontstond een discussie tussen de voorstanders van het gregoriaans en de daarop gebaseerde mogelijkheden van volkszang enerzijds, en de voorstanders van het liturgische lied anderzijds.

4.4. 1960-heden: Gregoriaans in de context van kerk, liturgie en liturgievernieuwing

Na het Tweede Vaticaans Concilie is het aanvankelijk gesloten liturgisch repertoire van het gregoriaans uitgewaaierd in twee richtingen. Aan de ene kant blijft het gregoriaans functioneren en invloed uitoefenen in de context van liturgie en kerk. Aan de andere kant is het gregoriaans terechtgekomen in een meer algemeen religieuze én in een profane context. Beide contexten zijn overigens niet geheel los van elkaar te zien. Met het toelaten van de landstaal in de liturgie is de positie en de betekenis van het gregoriaans ingrijpend veranderd. Op sommige plaatsen verdween het gregoriaans uit het liturgisch aanbod, op andere plaatsen bleef het gregoriaans, of nauw daarmee samenhangende vormen van kerkmuziek, behouden.

In de wijze waarop het gregoriaans toegeëigend werd in de context van kerk, liturgie en liturgievernieuwing, kunnen verschillende lijnen ontdekt worden. Een eerste lijn wordt gevormd door die plaatsen waar het gregoriaans nog min of meer vanzelfsprekend tot klinken wordt gebracht: kloosters en parochies waar het gregoriaans dagelijks of wekelijks wordt gezongen als regulier en breed gedragen onderdeel van het liturgisch aanbod. Een tweede lijn betreft parochies waar het gregoriaans, al dan niet als een (onuitgesproken) uiting van protest tegen de liturgievernieuwingen, een zekere positie heeft behouden na de verschuivingen in de zang- en koorcultuur (bijvoorbeeld één keer per maand een zondagse hoogmis, de *requiem* bij begrafenissen). Het ene 'parochiële zangkoor' verloor zijn bijzondere positie, doordat meerdere koren met de daarbij horende doelgroepen hun plaats opeisten. De oude koren namen naast of in plaats van de Latijnse meerstemmige 'missen' en het gregoriaans, Nederlandse gezangen op in het repertoire. Waar het gregoriaans nog gezongen wordt, kan dit wellicht gezien worden als een uiting van een nostalgisch verlangen naar vroeger, van traditionalisme of zelfs contestatie. Aanwijzing voor een dergelijke omgang met het gregoriaans is onder andere het feit dat

men bij de uitvoeringspraktijk over het algemeen vasthoudt aan de inmiddels achterhaalde inzichten van Mocquereau. De vernieuwingen in de uitvoeringspraktijk zoals die werden aangebracht door de semiologie onder leiding van met name Dom Eugène Cardine (1905-1988), lijken slechts moeizaam door te dringen tot de parochiekoren die het gregoriaans op hun repertoire hebben. Een derde lijn betreft de invloed van het gregoriaans op de Nederlandstalige liturgische muziek van componisten als B. Huijbers, T. Löwenthal, H. Strategier, M. Pirenne en A. Oomen en op het werk van de Intermonasteriële Werkgroep voor Liturgie (IWVL). De IWVL werd opgericht in 1967 met als doel een volwaardig Nederlandstalig monastiek getijdengebed tot stand te brengen. Het resultaat hiervan werd gepubliceerd in het *Abdijboek*. In de ontwikkeling van de Nederlandstalige liturgische muziek waren de composities van Huijbers toonaangevend. Huijbers kwam tot een nieuwe melodievorming, die gebaseerd was op de recitatieven en formuletechniek van het gregoriaans. De tekst vormde voor deze wijze van componeren het uitgangspunt. Behalve Huijbers hebben ook andere componisten zich laten inspireren door de melodievorming en de verhouding woord-toon van het gregoriaans. In enkele gevallen werden oude, geliefde melodieën uit het gregoriaanse repertoire voorzien van een Nederlandse tekst.

4.5. 1960-heden: Gregoriaans in algemeen religieuze en profane context

Terwijl in kerk en liturgie de vanzelfsprekendheid van het gregoriaans op de meeste plaatsen verdween, werd buiten de muren van het kerkgebouw het gregoriaans ontdekt. In deze actieve overname en passieve koestering van vanouds aan de liturgie gebonden repertoire kunnen drie lijnen worden ontdekt. Allereerst is er de lijn van de koren, doorgaans aangeduid als *scholae cantorum*, die zich specifiek toeleggen op het zingen van het gregoriaans. In de bonte wereld van koren komen oud en nieuw bij elkaar. Aan de ene kant van het spectrum zien we bijvoorbeeld het Utrechts Studenten Gregoriaans Koor dat jaarlijks de donkere metten van de Goede Week ten gehore brengt, gekleed in monnikspij; aan de andere kant de vrouwenschola Canta Femina, bestaande uit katholieken, hervormden en onkerkelijken die het gregoriaans zingen als kunstuiting waarmee thematische concerten geprogrameerd kunnen worden. Diverse motivaties kunnen bij deze koren onderscheiden worden. Zo wordt gesproken van ‘behoud’ van het belangrijke cultuurgood van het gregoriaans of interesse in de semiologie van het gregoriaans; soms werken koren projectmatig en verlenen zij hun medewerking aan de ‘uitvoering’ van een mis, vesper of concert. Voorts is er de ‘magische fascinatie’ van de sonore klank en het vrije, golvende ritme van het gregoriaans.

De korencultuur komt ook tot uitdrukking op de festivals waar het gregoriaans tot klinken wordt gebracht. Dit is de tweede lijn waarlangs het gregoriaans zich beweegt buiten de kaders van kerk en liturgie. Op het driejaarlijkse festival in Watou (België) staan concert en mis naast elkaar. Op het

Festival Oude Muziek (Utrecht) en het Internationale Koorfestival (met concours waarop de koren die gregoriaans zingen een aparte categorie vormen) is het gregoriaans ten volle concertmuziek geworden, ondanks het feit dat de plaats van uitvoering vaak een kerkgebouw is. Als derde lijn is er de nauw met de cultuur van koren en festivals verbonden plaats die het gregoriaans heeft ingenomen op de markt van geluidsdragers en media. Elke goed gesorteerde platenzaak kent inmiddels een aparte rubriek 'gregoriaans'. In het aanbod van geluidsdragers doet zich een verschuiving voor van opnamen waarop de methode van Mocquereau gevolgd wordt, naar nieuwe cd's waarop gezongen wordt volgens de inzichten van Cardine. Het aanbod van cd's lijkt gelijke tred te houden met de ontwikkeling van de wetenschappelijke inzichten met betrekking tot het gregoriaans. Het is echter de vraag of dergelijke wetenschappelijk verantwoorde uitgaven aansluiten bij de luisteraar. Opmerkelijk in dit verband was de grote populariteit van een dubbel-cd van de monniken van Santo Domingo de Silos (Spanje) in 1994.⁴¹ Deze cd's bevatten oude opnamen uit de jaren zeventig en tachtig en werden door kenners als verouderd bestempeld.⁴² Toch belandden de cd's zelfs op de hitlijsten. Welke oorzaken liggen hieraan ten grondslag? Wordt het gregoriaans beleefd als 'gemoduleerde stilte', als 'contrapunt' in een hectische en dynamische samenleving?⁴³ Of is hier het 'succes van traditie' in het spel...?

5. Bronnen

Bij de keuze van geschikte bronnen ten behoeve van het hierboven geschetste onderzoeksperspectief zijn twee criteria van belang. Ten eerste moeten de bronnen een beeld geven van het samenspel van benoeming en toe-eigening met betrekking tot het gregoriaans in Nederland en zich niet uitsluitend richten op een van beide kanten van dit samenspel. Ten tweede moeten de bronnen, vanwege het accent op diachroniek en wisselende contexten, serieel van aard zijn. Met name tijdschriften voldoen aan deze twee criteria. Een tijdschrift functioneert immers als een soort 'makelaar' tussen vraag en aanbod.⁴⁴ Zo kan het *Gregoriusblad*, een van de belangrijkste tijdschriften met betrekking tot de kerkmuziek in Nederland, gezien worden als intermediair tussen het officiële beleid betreffende het 'herstel' en de uitvoeringswijze van het gregoriaans, zoals

⁴¹ Het betreft de cd *Canto Gregoriano* (EMI CMS 5 65217 2). In 1996 verscheen een tweede dubbel-cd onder de titel *Las mejores obras del Canto Gregoriano*, Volume II (EMI CMS 5 65227 2).

⁴² Zie onder andere het *Tijdschrift voor Gregoriaans* 19 (1994) 75-77.

⁴³ Zie hiervoor: J. JANSSEN: Het moduleren van de stilte. De magie van het gregoriaans, in *Streven* 63 (1996) 11-23.

⁴⁴ G.J. JOHANNES: *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) (= Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies 2).

dat werd uitgevaardigd door Rome en uitgedragen door de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging enerzijds (benoeming), en het lezerspubliek bestaande uit dirigenten, organisten en koorzangers anderzijds (toe-eigening). Het *Gregoriusblad* speelde een actieve rol in het promoten van het gregoriaans volgens de officiële, door Rome uitgebrachte edities, en weerspiegelde tevens hoe dit 'nieuwe' gregoriaans in de situatie van de katholieken in Nederland werd toegeëigend. Daar komt bij dat een tijdschrift door de regelmatige verschijning over langere periode een platform voor actuele discussie en hervormende actie kan worden. Een tijdschrift maakt continue wisselwerking tussen auteur en lezer mogelijk. Zo wordt het tot een drijvende kracht achter hervormingen van de cultuur waarvan het tevens uitdrukking is.⁴⁵

Naast tijdschriften kunnen ook andere seriële bronnen genoemd worden, onder andere de jaarverslagen van de bij de Gregoriusvereniging aangesloten koren, zoals die lange tijd in samenvatting verschenen in het *Gregoriusblad*.⁴⁶ Deze jaarverslagen zijn een eersterangsbron om de praktijk van het gregoriaans op het spoor te komen.

Voorts zijn de diverse hand- en zangboeken inzake het gregoriaans een belangrijke bron.⁴⁷ Dergelijke boeken weerspiegelen meer de zijde van de

⁴⁵ Een inventarisatie van relevante tijdschriften met betrekking tot het gregoriaans kan gemaakt worden met behulp van het BKNP-project (Bibliografie Katholieke Nederlandse Periodieken) van het KDC te Nijmegen. Voor de periode 1853-1960 kunnen nu reeds genoemd worden: *Gregoriusblad* (1876-), *De Kerkmuziek* (1879-1880), *Het Offer* (norbertijnen, 1892-1967), *De Koorbode* (1906-), *Mens en Melodie* (1946-). Voor de periode na 1960 kunnen genoemd worden: de diverse tijdschriften van de diocesane afdelingen van de Gregoriusvereniging, *Bulletin* (Vereniging voor Latijnse Liturgie, 1967-), *Tijdschrift voor Gregoriaans* (1976-), *Winek-info* (1977-1982).

⁴⁶ De ingestuurde jaarverslagen zijn aanwezig in het archief van de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging (KDC Nijmegen).

⁴⁷ Enkele relevante handboeken gregoriaans zijn (in alfabetische volgorde): TH.M. BEUKERS: *Korte en praktische handleiding bij het instudeeren van den gregoriaanschen zang* (Haarlem 1914 [3e druk]); E. BRUNING: *Het Gregoriaans; handboek voor kerkzangers, koorleiders en organisten* (Doornik 1931); E. BRUNING: *Gregoriaans voor het volk; enkele hoofdzaken van de liturgische volkszang* ('s-Hertogenbosch 1933); E. CARDINE: *Basiscursus gregoriaans* (Oosterhout 1979) (= *Première année de chant grégorien*. Solesmes 1975); L.A. DOBBELSTEEN: *Beknopte handleiding bij het gregoriaansch der nieuwe zangboeken* (Doornik 1905); F. EPPINK: *Eene les in den gregoriaanschen zang* (Haarlem 1915); J.J. GRAAF: *Grondregels van den Gregoriaanschen zang* (Haarlem 1873); GREGORIUS (Ps.): *De praktijk der Vaticana; handleiding voor koorleiders en koristen* (Bergen op Zoom 1914); H.F. HOPPENBROUWERS: *Hoofdzaken uit de theorie van het gregoriaans; ten dienste van kerkzangers, directeuren en organisten, met praktische voorbeelden van gregoriaanse chironomie en oefeningen over stemvorming* (Tilburg 1928); M.J.A. LANS: *Handboekje ten gebruike bij het onderwijs in den gregoriaanschen zang* (Leiden 1874); M.J.A. LANS: *De jonge korist* (Leiden 1881); A. TURCO: *Het gregoriaans. Basiscursus* (Utrecht 1995) (= *Il canto gregoriano: corso fondamentale*, tweede, verbeterde uitgave. Rome 1991); J. WARD: *De Gregoriaansche zang volgens de leer van Dom André Mocquereau; handboek voor de school* (Doornik 1929); A. VAN

benoeming dan de toe-eigening van het gregoriaans. Als zodanig zijn de hand- en zangboeken een belangrijke, complementaire bron. Overigens moet het onderscheid tussen benoeming en toe-eigening niet verabsoluteerd worden. Op grond van economische overwegingen kan verondersteld worden, dat uitgevers en boekverkopers, als aparte schakel in het productieproces, wel rekening hebben gehouden met de wensen van hun klanten. De vraag is op versluierde wijze aanwezig in het aanbod.

Voor de periode na 1960 komt, naast tijdschriften, hand- en zangboeken, heel ander bronnenmateriaal naar voren. Ten eerste is het voor deze periode mogelijk gegevens te verzamelen door middel van gesprekken met personen die betrokken waren of zijn bij ontwikkelingen met betrekking tot het gregoriaans in Nederland. Ten tweede moet, om inzicht te krijgen in het voorkomen van het gregoriaans in meer algemeen religieuze en profane contexten, gezocht worden naar bronnen die deze contexten weerspiegelen. Te denken valt aan aankondigingen, programma's en besprekingen van concerten en festivals, programmaboeken van het Festival Oude Muziek (Utrecht, sinds 1982)⁴⁸, en besprekingen en recensies van lp's en cd's met gregoriaans.⁴⁹

6. Slot: de dynamiek van traditie

Samenvattend en afsluitend kan nu een en ander opgemerkt worden over de plaats en het belang van het hier geschetste onderzoeksperspectief. Voorgesteld wordt de contexten, diachroon en synchroon, waarin het gregoriaans in Nederland vanaf 1853 tot heden is benoemd en toegeëigend te beschrijven (descriptie), te typeren en te analyseren en tot slot te evalueren in het licht van de liturgische inculturatie. Kenmerkend voor de benaderingswijze is de aandacht voor *liturgy beyond texts* en een integrale, contextuele aanpak. De complexiteit van religieuze rituele expressievormen wordt bestudeerd vanuit een multidisciplinaire invalshoek. Via onderzoek naar het traditionele liturgische repertoire van het gregoriaans dringen we diep door tot de dynamiek van de Nederlandse liturgische cultuur vanaf 1853. Een dergelijke diachrone, integrale, contextuele studie naar het gregoriaans in ons land ontbreekt tot op heden. Hoogstens zijn er studies verricht naar de oorsprong van het gregoriaans, alsook naar facetten van benoemingen door kerk en wetenschap. Juist door een nieuwe, brede benadering komen nieuwe vragen op. Zo kan de vraag gesteld worden of de huidige liturgie gebaat is bij het 'koesteren' van het gregoriaans.

DE WIEL: *De gregoriaansche zang. Zijne voordracht en begeleiding. Handboekje voor R.K. zangkoren* (Utrecht 1888); J.C.W. VAN DE WIEL: *Leergang in den gregoriaanschen zang voor seminaria en opleiding van directeurs en organisten* (Nijmegen enz. 1930).

⁴⁸ Zie ook het *Tijdschrift voor oude muziek* (1986-).

⁴⁹ Zie onder andere in: *Gregoriusblad, Tijdschrift voor Gregoriaans, Madoc* (1987-), *Koor- en Kunstleven* (1946-), *Luister* (1952-), *Klassiek* (1986-).

Roept het gregoriaans, ook binnen het kader van de liturgie, niet meer de sfeer op van 'oude muziek', van concertpodia en festivals, dan het besef van een levende traditie?

Door de evaluatie in het licht van de liturgische inculturatie wordt het samenspel van benoeming en toe-eigening van het gregoriaans geplaatst in het complexe interactieproces van traditie en moderniteit. Juist waar het gaat om het gregoriaans, zowel in de context van de liturgie als daarbuiten, wordt veelvuldig een normatief beroep gedaan op 'traditie'. Herman Wegman heeft in 1994 bij dit beroep op traditie en verleden kritische vragen gesteld. Bij wijze van slotakkoord staan we kort stil bij zijn visie op traditie en liturgie.

In 1994 werkte Wegman een lezing om tot het essay 'Liturgie en lange duur'.⁵⁰ Hij is daarin op zoek naar contactpunten tussen liturgie en dogmatiek en stuit daarbij op het obstakel van de traditie. Uitgebreid peilt hij de invullingen en het gebruik van tradities, steeds vanuit liturgisch perspectief. Hij onthult de verborgen agenda's onder veel liturgische tradities, benadrukt het perspectief van de toe-eigening, schetst hoe de traditie tot wet en norm verheven wordt. Hij wijst op de contingente evolutie van de westerse liturgie en concludeert uiteindelijk dat dit soort traditie ontmanteld dient te worden door te stellen "dat alle riten in oorsprong door de maatschappelijke en kerkelijke context zijn bepaald en dat zij pas eeuwen later, nu echter gedecontextualiseerd, als norm van kerkelijk handelen zijn vastgesteld."⁵¹ Wegman komt hier dicht uit bij het in dit artikel geschetste onderzoeksperspectief waarin omgang met het verleden en het samenspel van benoeming en toe-eigening belangrijke pijlers zijn.

Na de ontmaskering van de traditie volgt het inculturatie-perspectief, de zoektocht naar relevante connecties tussen liturgische tradities en cultuur waarin de identiteit van de christelijke rituele traditie behouden blijft. Wegman zoekt naar een nieuwe, dynamische invulling van traditie. Deze dynamiek bestaat in het leggen van eigen accenten in het doorgeven en verbeelden van de oorspronkelijke genade-ervaring. Dat dit een hachelijke onderneming is, wordt door Wegman volmondig erkend.

De *liturgia condenda*, te verstaan als de dynamiek van een levende traditie zoals voorgesteld door Wegman, kan ten dele inzichtelijk gemaakt worden aan de hand van een diachroon onderzoek naar de dynamiek, het samenspel van benoeming en toe-eigening van het gregoriaans, waarvoor in dit artikel enkele aanzetten gegeven zijn.

⁵⁰ WEGMAN: Liturgie en lange duur.

⁵¹ WEGMAN: Liturgie en lange duur 24.

Summary

Central question in this article is: How did Gregorian chant develop in the Netherlands between 1853 AD and today? During the period from 1853 until 1960 Gregorian chant was closely connected with the context of Catholic movements of restoration, like the general restoration of Catholic life in the Netherlands and the Liturgical Movement. After 1960 there are different contexts of liturgy and church, and the general religious and profane contexts. From a wide, contextual approach we try to picture the development of Gregorian chant. Pillars of our study are three related and interacting perspectives: (1) a broad, contextual approach, (2) the interplay of designation and appropriation, and (3) the problem of (liturgical) inculturation. Closely related with these are two thematic fields: how people are dealing with tradition and the past, and how group identities are discovered and strengthened. This article presents these perspectives and thematic fields and it discusses the different contexts, both diachronically as well as synchronically, in which Gregorian chant has been appropriated.

Correspondentie-adres: prof. dr. P. Post, Theologische Faculteit Tilburg, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg; drs. M. Hoondert, Dirigentenlaan 53, 5049 EA Tilburg.